

פירוש הרד"ק לספר בראשית, חדשנות ובידול מהפרשנים שקדמו לו¹

אליעזר דניאל יסלזון

א. תקציר

במאמר ננסה למצוא ולפרט את הסיבות שכנראה הביאו את הרד"ק לחבר את פירושו לספר בראשית.

ננסה ללמוד מה היו סיבותיו על פי האמור בהקדמותיו לחלק מספרי התנ"ך. כמו כן נפרט את המאפיינים של פירושו של הרד"ק לספר בראשית, תוך כדי הבאת דוגמאות למאפיינים אלה מתוך פירושו. נראה שעל פי מאפיינים אלה, קיים שוני רב בין פירוש הרד"ק לפירושי המקרא שקדמו לו. שוני זה יוכל להסביר את נחיצותו של הפירוש, ויוכל להצדיק את כתיבתו על פני פירושי המקרא שקדמו לו.²

ב. פתיחה

בתודעת העם נקבעה קבוצה נבחרת של פרשנים לחומש. הראש והראשון שבהם הוא רש"י (1105-1040), ואחריו באים לפי סדר הדורות, רשב"ם (1160-1080), ראב"ע (1164-1089), רד"ק (1235-1160) ורמב"ן (1270-1194). חמשת הפרשנים האלה חיו ופעלו בצרפת ובספרד במאתיים השנים האחרונות של האלף החמישי למנינו, (רק הרמב"ן גולש מעט אל ראשית האלף הששי), שהן המאות ה-11, ה-12 וה-13 למנינם. דורותיהם של הפרשנים נכנסים זה אל תוך זה, אם מעט ואם הרבה. וכך יש לנו מאתיים שנה של פעילות פרשנית רצופה. כך פותח עמוס חכם את אחד ממאמריו על ראב"ע³. על פי דבריו, הרד"ק משתייך אמנם ל'חמישיה הפותחת', אך מסתבר שעסקו בו פחות מהאחרים המנויים ברשימה. נראה ששתי סיבות לכך, הראשונה היא שהרד"ק כתב פירושו רק לספר בראשית, בעוד הארבעה האחרים כתבו פירושם על חמישה חומשי תורה. הסיבה השנייה היא, שבשונה

¹ קיצור של מאמר זה הופיע לראשונה ברבעון 'המעין' גליון 199 תשרי תשע"ב. הרבעון יו"ל ע"י מוסד יצחק ברויאר וישיבת שעלבים.

² עיסוקי בפירוש הרד"ק לספר בראשית, החל עת נתבקשתי להעביר שיעור על פירושו, במסגרת החוג השבועי ללימוד פרשת השבוע בבית הכנסת אוהל נחמה בירושלים. החוג, בהנהלתו המבורכת של ידידי הד"ר גבריאל חיים כהן, הוקדש בשנת תשע"א ללימוד הרד"ק.

³ 'מחניים' רבעון למחקר להגות ולתרבות יהודית, כסלו תשנ"ג, עמוד 126.

מהארבעה לא הודפס פירושו של הרד"ק במסגרת הוצאת המקראות הגדולות, ורק לאחרונה עם פרסום חומש 'תורת חיים' על ידי הוצאת מוסד הרב קוק, שולב פירושו של הרד"ק לספר בראשית.

פירוש הרד"ק על ספר בראשית מקיף ביותר, ויש בו התייחסות כמעט לכל פסוק ופסוק. הפירוש מרחיב, כלומר מסביר את הפסוק עם הרקע שלו. הפירוש קריא מאוד והסגנון שווה לכל נפש.

על פי המובאה מדברי עמוס חכם לעיל, נראה שהרד"ק מצא לפניו כבר מספר פרשנים, ונשאלת השאלה **מה גרם לו להוסיף פירוש משלו.**

כדי לענות על שאלה מסוג זה, עלינו לבחון באופן כללי שתי נקודות עקרוניות:
[1] האם קיימת התייחסות של הפרשן עצמו, בהקדמות לפירושו או בתוך פירושו, לאופיו של הפירוש או לתכונות המבדלות אותו מפירושים אחרים.
[2] האם ניתן לאפיין את הפירוש, ולמצוא בו עקרונות פרשניים המייחדים את הפירוש, ומבדלים אותו מהפרשנים שהיו כנראה לנגד עיניו.

נראה שששה פרשנים או קבצי פירושים היו לפני הרד"ק, עת ניגש לכתיבת פירושו. שלושת הפרשנים שקדמו לו ושנמנו לעיל הם [1] רש"י, [2] א"ע, ו [3] הרשב"ם ביחד עם פרשני אסכולת הפשט של תקופתו, כמו רבי יוסף קרא ויוסף בכור שור. עליהם יש להוסיף את [4] התרגומים שהיו לפניו, אונקלוס ויונתן, וכן את [5] ספרי המדרשים ואת [6] את התורות והפירושים המשפחתיים של משפחת קמחי, שהועברו לרד"ק על ידי אביו יוסף ואחיו משה.

ננסה במאמרנו זה, להתקדם על פי מיתווה זה בניתוח פירושו של הרד"ק לספר בראשית, במטרה להגיע להסבר שיכול לענות על השאלה המרכזית שהוצגה, **מה גרם לרד"ק להוסיף פירוש משלו.**⁴

ג. התייחסות הרד"ק לפרשנותו, על פי הקדמותיו לפירושו

⁴ מאמרנו מתייחס רק לפרשנותו של הרד"ק לספר בראשית. אין בו התייחסות לפירושו לספרי המקרא האחרים. כמו כן אין במאמר התייחסות לפן הדקדוקי או לפן הפילוסופי של פירוש הרד"ק, ולא לשאר חיבוריו. על תורת הלשון והשפעתה על פירושו לנ"ך ולספר בראשית, ראה מאמרו של פרופ' קדרי ב'מחננים' רבעון למחקר להגות ולתרבות יהודית, כסלו תשנ"ג, עמוד 154.

חוקרי הרד"ק, ניסו לבחון את סדר כתיבת פירושו לתנ"ך, על פי אזכורים צולבים המצויים בפירושו לספרים השונים. הדעה המקובלת היום היא שסדר כתיבת פירושו לתנ"ך היה כדלהלן:

[1] פירוש לדברי הימים, [2] פירוש לתהילים, [3] פירוש לנביאים ראשונים, [4] פירוש לנביאים אחרונים, [5] פירוש לספר בראשית.

הרד"ק שילב בפירושו לתנ"ך ארבע הקדמות המצויות בידינו. הקדמה לפירושו לספר בראשית, הקדמה לפירושו לספר תהילים, הקדמה לפירושו לנביאים ראשונים (ספר יהושע) והקדמה לפירושו לנביאים אחרונים (ספר ישעיהו).

עיון בהקדמות אלה מראה שבהקדמה לספר תהילים ובהקדמה לנביאים אחרונים, לא קיימת התייחסות לסיבות שהביאו את הרד"ק לכתיבת פירושו.

בהקדמתו לספר תהילים מברר הרד"ק על פי שיטת הרמב"ם, את ההבדל שבין נבואה לרוח הקודש. לשיטתו ספרי הנביאים נכתבו בנבואה, וספרי הכתובים כולל תהילים, נכתבו ברוח הקודש.

בהקדמה לספרי הנביאים האחרונים, היא ההקדמה לספר ישעיהו, דן הרד"ק בזמן תחילת נבואתו של הנביא ישעיהו, וכן בתכני הנבואה של הנביאים האחרונים. הוא מתייחס בעיקר לעובדה שישעיהו כלל בנבואותיו גם נבואות על אומות העולם. 'הם נבואות ותוכחות ונחמות על ישראל, גם יש בהם נבואות לאומות העולם על פורענותם. ולפי שהרעו לישראל נכתבו בין הנבואות בכתבי הקודש, כמו שניבאו הנביאים עליהם. להודיע כי נקם מהם הקב"ה.... וישעיהו לא ניבא אלא על יהודה וירושלים'.

לעומת הקדמות אלה, נוכל ללמוד מעט על מניעי פרשנותו, מהקדמותיו לבראשית וליהושע.

את הקדמתו לספר בראשית פותח הרד"ק בכותר המחורז הבא.

הנה נא א-ל נורא, לבן קמחי עזרה, ודעת נבחרה בספר התורה,

לגלות כל סתום, לעין משכיל שתום, לבאר כל חתום, חשיכה כאורה.

כבר כותר זה מראה שהרד"ק האמין שבכוחו לגלות כל סתום ולבאר כל חתום. הכרזה זו מראה שהרד"ק האמין, שפירושו לבראשית יבהיר טוב יותר את משמעות הפסוקים מאשר הפרשנים שקדמו לו.

בהקדמה עצמה דן הרד"ק באיסור לדרוש במעשה בראשית, ושאין לדרוש ברבים בסתרי תורה. וכך הוא כותב:

'אין דורשין במעשה בראשית בשנים, ופירשו בשנים כמו לשנים. נראה מדבריהם **שיש במעשה בראשית נגלה ונסתר**, שאם לא היה בו אלא הנגלה, לא היו מסתירים ומזהירים מלדורשו ולפרשו. שנאמר למקצה השמים ועד קצה השמים, מלמקצה השמים אתה שואל, ואי אתה שואל מה למעלה ומה למטה, מה לפניו ומה לאחור.

והמשכיל יבין לעצמו למה נמנע זה כי אין לנו רשות לגלות. אבל נרמוז רמיזות במעשה בראשית ובכל סתרי תורה ממה שרמזו רבותינו ז"ל, וכפי מה שהשגתי מספרי החכמים אשר היו לפני, וכפי אשר תשיג ידי מחשבתי באשר ה' אתי.**אבאר הנסתר** בו לפי דעתי ואשימו **קונדרס בפני עצמו ולא אכתבנו בפירוש התורה שהוא מסור לכל**, ואהיה כדורש ברבים סתרי תורה.....לפיכך אשימו כמוס עמדי חתום באוצרותי בעבור שלא אשכחנו, ולהועיל בו כל חכם הראוי למסור לו סתרי תורה'.

הצהרה זו משמעותה, שפירושו לספר בראשית לא כולל הסברם של קטעים מתורת הנסתר. קטעים אלה יוסברו על ידי הרד"ק, אך הם יכתבו בקונטרס נפרד, ויימסרו רק למי שראוי לכך ולא להמונים. עיון בפירושו לספר בראשית, מראה שהרד"ק היה נאמן לשיטתו זו. הוא נמנע מלפרש פירושים בנסתר ורק מציין 'והענין בזה מבולבל מאוד לפי הנגלה, אבל לפי הנסתר הענין מבואר, כמו שנפרש בקונדרס אשר נכתוב לבדו בנסתר', או 'ועוד יתבאר זה בנסתר'.⁵

הקדמתו לספר יהושע פותחת בפסוק מספר תהילים קי"א,

(י) ראשית חֲכָמָה יִרְאֶת ה' שְׁכָל טוֹב לְכֹל עִשְׂיָהֶם תְּהַלְתּוּ עִמְדַת לְעֵד:

מפסוק זה לומד הרד"ק שיראת ה' קודמת לחכמה, שהיא למעשה חכמת הפירוש. לאחר מכן הוא עומד על הקשר ההדדי החיוני שבין הלימוד למעשה, ולבסוף הוא מדגיש את חשיבות העלאת הדברים על הכתב, שבגללם החליט לכתוב את פירושו. וכך כותב הוא:

'ואחר שבארנו כי המעשה הוא העיקר, נאמר כי המעשה הוא על שני פנים, וכל אחד הוא עמוד גדול לשכר האדם בזה ובבא. האחד הוא מעשה המצוות ושמירתם ודרכי המוסר, ימצא בהם שכל טוב בעיני אלוקים ואדם. והמעשה האחר הוא **כתיבת החכמות וביאור התורה והמצוות לחכם על ספר למען יעמדו ימים רבים**. כי אם לא היו כותבים החכמים הקדמונים דבריהם על ספר, כבר אבדו חכמות וספן המזימות ובטלו התורות והמצוות. אבל החכמים ובעלי התורה בכתבם דבריהם וביאוריהם על ספר, ישאירו אחריהם ברכה, ובוודאי לא מתו החכמים ההם.....ועל כן חתם דוד המלך ע"ה הפסוק שהקדמנו 'תהילתו עומדת לעד'.**ועל כן ראיתי אנוכי הצעיר דוד בר' יוסף בן קמחי לכתוב על ספר ביאור דברי המקרא אשר למדתי וקבלתי וכאשר תשיג ידי מחשבתי באשר ה' אתי**.ואכתוב הפסוקים אשר צריך לפרשם והמילים אשר צריך לדקדקם. וגם אכתוב טעם כתוב וקרי וכתוב ולא קרי, כאשר אוכל לתת טעם לשניהם.ונראה כי המילות האלה נמצאו כן, לפי שבגלות הראשונה אבדו הספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת

⁵ ראה בראשית ב, י"ז, בראשית ג, א', בראשית ד, ח' ועוד כמה פעמים בפירושו לספרי הנביאים.

הגדולה החזירו התורה לישנה. מצאו מחלוקת בספרים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם. ובמקום שלא השיגה דעתם על הבירור כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים.....ואכתוב בקצת מקומות תרגום יונתן בן עוזיאל שיש בו פירושים טובים ונאים, וגם אביא דברי רבותינו ז"ל במקומות שאנו צריכים לפירושם ולקבלתם על כל פנים. **גם כן אביא קצת הדרשות לאוהבי הדרש**.....

על פי האמור, היתה בלב הרד"ק ללא ספק תחושה של חידוש. הוא רואה עצמו כחוליה בשרשרת חכמי הדורות שחלה עליהם חובה להעלות הדברים על הכתב, כדי שהדברים יישארו לעולמים. הוא רואה עצמו כמפרש במקומות בהם קודמיו התקשו כנראה בפירוש 'פסוקים שצריך לפרשם ומילים שצריך לדקדקם'. הוא מרגיש חובה להתייחס לטעם הקרי והכתיב במקרא, שעל פי סברתו נכתבו בכפילות בגלל ספיקות בהכרעה שהיו נחלתם של אנשי כנסת הגדולה. והוא מסיים בציינו שיביא גם מדרשים, אולי לא במטרה לפרש את פשט הכתובים, אלא כדי לתת מענה לאוהבי הדרש, שכנראה גם הרד"ק היה נכלל בהם.

התמונה העולה מהקדמותיו, היא של **פרשן עם תודעה של שליחות וחדשנות**, הבא לכלול בפירושו פירושים והסברים שאינם על דרך הסוד, את אלה יעלה על קונטרס נפרד. הוא יתעכב על הסבר מילים ופסוקים קשים, ויכלול בפירושו גם מובאות מהתרגום ומהדרש.

ד. מאפייני פירושו

בחינת פירושו לספר בראשית מאפשרת לנו לאפיין את הפירוש על ידי תכונותיו המיוחדות, המבדילות בינו לבין פרשני תקופתו. נשתדל להדגים מאפיינים אלה על ידי עיון בפירושו לספר בראשית המייצגים תכונות אלה.

1. פשטנות⁶

הרד"ק מצטיין בקריאה פשוטה ומרחיבה של הפסוקים. אין הוא מסתפק כמו פרשני פשט אחרים בפירוש הפשוט של המילים, אלא קורא את הענין כולו, ומסבירו בדרך שאולי היתה מתאימה לפרשנות של אדם שהיה קורא בהם לראשונה, ללא כל מידע מוקדם.

נביא מספר דוגמאות להבהרת הענין.
בתחילת פרשת ויצא נאמר (פרק כח),

⁶ המושג 'פשטנות' הוגדר על ידינו כאן, כדי להבחין בינו לבין פירוש על פי הפשט. על פי הגדרה זו, הפירוש על פי הפשט מתבסס על פרשנות המילים, ואילו ה'פשטנות' בוחנת את המכלול כולו, ונותנת למילים את מובנם על פי הקונטקסט המורחב של הפסוק והענין.

(י) וַיֵּצֵא יַעֲקֹב מִבְּאֵר שֶׁבַע וַיֵּלֶךְ חֲרָנָה:

וכבר הקשה רש"י, (י) ויצא יעקב מבאר שבע - לא היה צריך לכתוב אלא וילך יעקב חרנה, ולמה הזכיר יציאתו? רש"י עונה על השאלה בדרך הדרש, 'אלא מגיד שיציאת צדיק מן המקום עושה רושם'.

הרד"ק קורא את הפסוק כיחידה אחת, ורואה באיזכור היציאה והיעד יחדיו, כמנהגו הרגיל של המספר. וכך אומר הוא.

(י) ויצא יעקב וגו' וילך חרנה - כן הוא מנהג הכתוב לקחת תחילת הדברים וסופם

ומניח אמצעיתם, וכן ויקם וילך אל ארם נהרים (כ"ד י') ולא הלך ביום אחד, וכן צמח

בלי יעשה קמח⁷ (הושע ח) והניח הפעולות האמצעות כי הולך הכתוב בספור אל

הכונה:

גם המשך הפסוקים מדגים היטב את פרשנותו הפשטנית.

(יא) וַיִּפְגַּע בְּמִקּוֹם וַיֵּלֶן שָׁם כִּי בָא הַשֹּׁמֵשׁ וַיִּקַּח מֵאֲבְנֵי הַמִּקּוֹם וַיִּשֶׂם מֵרָאֵשׁ תָּיו וַיִּשְׁכַּב

בְּמִקּוֹם הַהוּא:

הקושי אליו מתייחסים פרשני תקופתו, נובע מהצורך לזהות את מקום לינתו, שהרי הכתוב יידע את המקום-במקום ב'בית הידיעה'.

רש"י, גם כאן בעקבות המדרש, מציין את המקום כהר המוריה.

(יא) ויפגע במקום - לא הזכיר הכתוב באיזה מקום אלא במקום הנזכר במקום אחר,

הוא הר המוריה שנאמר בו (לעיל כב ד) וירא את המקום מרחוק:

הא"ע נאמן לשיטתו על פיה כל מקום שנאמרה בו ידיעה, זו ידיעה שהיתה קימת גם בימי

משה שכתב את התורה. על פי עקרון זה, רואה הוא את מקום לינתו של יעקב, את בית אל,

כאתר שהיה ידוע בימי משה, וכראיה לדבר הוא מצטט את האזכור של בית אל בספר הושע.

לעומת שניהם קורא הרד"ק את הפסוק בצורה פשטנית ומרחיבה. על פיו יש להניח שלאורכה

של הדרך מבאר שבע לחרון, היו ידועים מקומות ללינת השיירות, ולאחד מהם מתייחס

הפסוק.

(יא) ויפגע - בדרכו פגע בערב במקום אחד שהיה בדרך יום אחד מבאר שבע, והיה

ערב ולן שם כי לא יכול ללכת יותר באותו יום כי כבר בא השמש בבאו במקום,

ונפתחה בי"ת במקום, לידיעת המקום שהיו ישנים שם הבאים מבאר שבע:

ודוגמא נוספת מסיפור הריגת אנשי שכם. הפסוקים האחרונים בפרק ל"ד מביאים את שיחתו

המסכמת של יעקב עם בניו.

⁷ הרד"ק מביא פסוק זה מספר הושע כדוגמא לדילוג על פרטים באמצע התהליך. הפסוק מזכיר את הצמח

המקורי ואת הקמח, למרות שבין שני שלבים אלה מתקיימות קצירה, עימור, דישה, זריה, טחינה ועוד. הפסוק

מניח הפעולות האמצעיות והולך אל הכוונה הסופית.

(ל) וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל שְׁמֵעוֹן וְאֶל לֵוִי עֲכַרְתֶּם אֹתִי לְהַבְאִישְׁנִי בִּישָׁב הָאָרֶץ בְּכַנְעֲנִי
וּבְפָרְזִי וְאַנִּי מְתִי מְסָפֵר וְנֶאֱסָפוּ עָלַי וְהַכּוֹנִי וְנִשְׁמַדְתִּי אֲנִי וּבֵיתִי: (לא) וַיֹּאמְרוּ הַכְּזוֹנָה
יַעֲשֶׂה אֶת אַחֻזְתָּנוּ:

הפרשנים שקדמו לרד"ק התייחסו רק לפירוש המילים, (עכרתם, להבאישני), וכן לביטוי המיוחד של בני יעקב שחסרה בו הגדרת נושא הפסוק, 'הכזונה יעשה את אחותנו'. לעומתם הרד"ק רואה על פי דרכו את המעמד כולו, בו יעקב הזקן חושש ופוחד כמנהגו, ואילו בניו דבקים בנקמתם.

(ל) להבאישני - שימאסוני וירחקוני, וכמו שמואס אדם ומרחיק הדבר הנמאס והנבאש והנסרח, ויעקב היה מפחד כמנהגו, ובניו היו אנשי לב לנקום את חרפתם על נפשם:

2. לשון וסגנון המקרא

גישתו הפשטנית, מגדירה גם את התייחסותו ללשון ולסגנון של הפסוקים. גם כאן נוקט הרד"ק בשיטה כוללת, שאינה מייחסת דיוק ודקדוק לכל מילה, לכל כפל של ביטוי, או לכל שימוש במילים חלופיות. מקומות כאלה פותר הרד"ק באומרו 'כך הוא מנהג הפסוק'. כדוגמה לגישתו זו נביא את הסברו לשיחת המלאך עם הגר הבורחת אל המדבר מפני גבירתה. הקושי הוא בשלושה פסוקים עוקבים הפותחים כולם במילים 'ויאמר לה מלאך ה', מבלי שנמצאת תגובתה של הגר בין האמירות. (פרק טז),

(ט) וַיֹּאמֶר לָהּ מְלָאךְ ה' שׁוּבִי אֵל גְּבֻרָתְךָ וְהִתְעַנִּי תַחַת יְדֵיָהּ: (י) וַיֹּאמֶר לָהּ מְלָאךְ ה' הֲרֵבָה אֲרָבָה אֶת זַרְעֶךָ וְלֹא יִסָּפֵר מֵרֹב: (יא) וַיֹּאמֶר לָהּ מְלָאךְ ה' הֲנֵךְ הֲרָה וַיִּלְדֹת בֵּן וְקָרָאת שְׁמוֹ יִשְׁמַעֵאל כִּי שָׁמַע ה' אֶל עֲנִיָךְ:

רש"י מתייחס לקושי, ומסבירו על דרך הדרש,

(ט) ויאמר לה מלאך ה' וגו' - על כל אמירה היה שלוח לה מלאך אחר, לכך נאמר מלאך בכל אמירה ואמירה:

הרד"ק לעומתו, רואה הדברים כסגנון מקראי מקובל. הוא טורח להביא גם את המדרש, אך זאת רק כתוספת ולא כפירוש עיקרי. (ראה להלן בפרק העוסק בבחירת המדרשים על ידי הרד"ק).

(ט) ויאמר - אמר שלש פעמים ויאמר כן הוא מנהג הכתוב במקומות, ובא כן לחזק המאמר כמו שכתבנו רבים בספר מכלול בחלק הדקדוק ממנו. ויתכן לפי מה שאמר לה שלשה עינים, אמר ויאמר על כל עיני ועיני. ויש דרש כי שלשה מלאכים שלח לה האל זה אחר זה, ואמרו ומה לשפחות האבות נגלה המלאך ג' וד' פעמים ולנו אפילו אחת לא (ב"ר מ"ה):

דוגמא נוספת לגישתו לסגנון הכתובים, נוכל ללמוד מפירושו למספר ביטויים (פרק לב) בתפילת יעקב לפני פגישתו עם עשו.

(י) וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֵלֹהֵי אָבִי אַבְרָהָם וְאֵלֹהֵי אָבִי יִצְחָק ה' הָאֵלֹהִים אֲשֶׁר לֹא־אֶרְצֶנָּה וְלִמְוֹלְדֹתָי וְאִיטִיבָה עִמָּךְ:

(יג) וְאַתָּה אֲמַרְתָּ הַיֵּטֵב אִיטִיב עִמָּךְ וְשָׁמַתִּי אֶת זַרְעֲךָ כְּחֹל הַיָּם אֲשֶׁר לֹא יִסָּפֵר מֵרֹב:

הרד"ק מתייחס כאן לשלושה קשיים סגנוניים. [1] לא מצינו בהבטחת ה' ליעקב את הביטוי 'איטיבה', אלא את ההבטחה 'והנה אנוכי עמך'. [2] לא מצינו בהבטחת ה' ליעקב את הדימוי לחול הים, אלא דימוי לעפר הארץ. [3] לא ברורה משמעותה של הלשון הכפולה 'הטב איטיב'.

גם כאן פותר הרד"ק קשיים אלה בהסתמכו על דרך הכתיבה הרגילה. ושני כללים עמו. הכלל הראשון הוא שקיים חופש לפייטן המביא נושאים זרים, להשתמש במילים שונות, והכלל השני המתיר שימוש במילים כפולות כדי להדגיש את הפועל. וכך כותב הוא,

(י) ואטיבה עמך - ואהיה עמך שאמר לו, וכבר כתבנו כי בשנות הדברים ישמור המקרא הטעמים ולא ישמור המלות:⁸

(יג) היטב איטיב - כן דרך המקרא לכתוב המקור עם הפועל לחזק הפעולה.

כחול הים - והוא אמר לו כעפר הארץ, והענין אחד, כמו שכתבנו המקרא שומר הטעמים, ושניהם נאמרו להפלגה:

3. הסתמכות על ריאליה ואורחות חיים

מאפיין שלישי לפירושו הוא התבססותו על שגרות החיים ועל ההבנה הפשוטה של הריאליה. הסבריו מעוגנים בהכרת האדם, בהכרת נפשו ובהתמצאות בפרטי סביבת חייו ומגוריו.

כדוגמא לגישתו זו נביא את הסברו לאבן הגדולה שכיסתה את באר הרועים בחרן. (פרק כט)

(ב) וַיֵּרָא וְהִנֵּה בְּאֵר בְּשָׂדֵה וְהִנֵּה שֵׁם שְׁלֹשָׁה עֲדָרֵי צֹאן רֹבְצִים עָלֶיהָ פִּי מִן הַבְּאֵר

ההוא יִשְׁקוּ הָעֲדָרִים וְהָאֶבֶן גְּדֹלָה עַל פִּי הַבְּאֵר: (ג) וְנֹאֲסָפוּ שָׁמָּה כָּל הָעֲדָרִים וְגִלְלוּ

אֶת הָאֶבֶן מֵעַל פִּי הַבְּאֵר וְהִשְׁקוּ אֶת הַצֹּאן וְהִשִּׁיבוּ אֶת הָאֶבֶן עַל פִּי הַבְּאֵר לְמַקְמָה:

הרד"ק מתעכב על האריכות שבדברי הפסוק. כדי להסביר אריכות זו הוא מתאר בפירוט את שגרת חיי הרועים, ומסביר מדוע היו צריכים לאבן ומדוע היו נאספים יחדיו להשקות הצאן. וכך הוא כותב,

והאבן גדולה - לפי שלא היו שם מים אחרים להשקות צאן אנשי העיר שמו אבן גדולה

על פי הבאר כדי שלא יוכלו להשקות אלא בהיותם יחד וישקו זה אחר זה, ואם ישקו

⁸ נראה שנקט כאן הרד"ק בשיטתו של הא"ע, המאריך בנושא בהסבריו ל"זכור ושמור" שבעשרת הדברות. וכך כותב הא"ע, 'משפט כל החכמים בכל לשון, שישמרו הטעמים ואינן חוששים משינוי במילות אחר שהן שוות בטעמן'.

זה לבדו וזה לבדו, ישאב כל אחד לנפשו והנשארים בשקת ילכו לבטלה וישפך עד שלא יבא האחר, ואפילו יהיו בשקת לא ישקה מהם הבא אחרי כן, כיון שעמדו שאובים שעה או שתיים, כי לא ישתו הצאן לרצונם כן אלא השאובים לשעתם. לפיכך שמו אבן גדולה על פי הבאר, שלא יוכלו להסיעה עד שיהיו יחד כל אנשי העיר.

דוגמא נוספת למבטו הריאלי של הרד"ק, נוכל למצוא בקטע מיוחד בו מסביר הרד"ק את ציון יופיה של רחל. על פניו קשה העובדה שיעקב מוזכר כמי שנמשך ליופיה של רחל. הרד"ק מנצל אזכור זה כדי להסביר את יחסו ליופי, וזאת באמצעות הצגת יחסם של האבות ליופי הנשי. היופי והצורה הנאה משמחים לבו של אדם, ולכן אסור להתעלם מהם. וכך כותב הוא על דברי הפסוק,

(ז) וְעֵינֵי יֵאָה רַכּוֹת וְרַחֵל הֵיְתָה יִפְתַּת תְּאֵר וְיִפְתַּת מְרָאָה:

ויש לשאול אחר שכוונת הצדיקים לאשה לזרע, למה היו מחזירים אחר אשה יפה כיון שאין כוונתם לתאווה? ויעקב אבינו בחר ברחל לפי שהיתה יפה מאד, ועבד בה שבע שנים והתרעם בלבן אחר שנתן לו לאה תמורתה, לפי שלא היתה יפה כמו רחל. ויש לומר כי כונתם לטובה. לפי שהאשה יפה מעוררת התאווה, וכדי להרבות בנים היתה כוונתם לעורר תאווה. ועוד כדי שיהיו הבנים והבנות יפה מראה ויהיו דומים להם. ועוד כי צורה הנאה משמחת לב האדם, כל שכן הצורה שתהיה לפניו תמיד שתהיה שמחתו בה תמידי. וצריך שיהיה האדם שמח בעולמו ובחלקו שנתן לו האל, כי האלהים מענה בשמחת אדם, ומזמין לצדיק אשה יפה כמו שעשה לאבות ולשאר הצדיקים, (כדי) שיהיו שמחים בחלקם ומולידים בנים כמותם.

דוגמא נוספת לגישתו המסתמכת על הראליה.

בפסוק המתאר את המפגש הראשון של יוסף עם אחיו נאמר, (פרק מב),

(ח) וַיֵּכֶר יוֹסֵף אֶת אָחָיו וְהֵם לֹא הִפְּרָהוּ:

והזכירו קודמיו את דברי חז"ל בבראשית רבא, לפי שיצא מהם כשמכרוהו בלא חתימת זקן. לעומתם הרד"ק סבור על פי ניתוח הריאליה, שניתן להכיר אדם אף לאחר שגדל את זקנו. לכן הרד"ק מעביר את העובדה שהאחים לא הכירו את יוסף, מהמישור הויזואלי למישור התודעתי. האחים אמנם עמדו על דמיונו הגדול של השליט ליוסף אחיהם האובד, אך דבר מצוי הוא שהרי 'הרבה בני אדם דומה צורת זה לזה בקצת'. וכך הוא כותב,

(ז) וירא יוסף את אחיו ויכירם - פירשו רז"ל (ב"ר צ"א) שיצא בלא חתימת זקן אבל הם היו בחתימת זקן, לפיכך הכירם הוא והם לא הכירוהו. ואפשר שהכירוהו אף על פי שהיה בחתימת זקן, לולי שראהו בגדולה והיה רחוק בעיניהם מאד שיהיה הוא יוסף שמכרוהו לעבד, והוא אדון לכל מצרים. ואמרו בלבם אף על פי שצורתו

דומה לצורת יוסף, הרבה בני אדם דומה צורת זה לזה בקצת, לפיכך יצא מלבם שיהיה זה יוסף.

4. מסרים חינוכיים בפירושו

הרד"ק מרבה לכלול בהסבריו מסרים חינוכיים אותם הוא מבקש להנחיל לתלמידיו, או ללומדים את פירושו. המסרים נלמדים מסיפורי התורה והאבות, אך לעתים הם נגזרים גם מדרך ארץ, מדרך המוסר או מדרך הכבוד. כל אלה מסרים שעל האדם לדבוק בהם.⁹

הרד"ק מעיר שהפסוק המתאר הצבת מצבה על ידי יעקב, נכתב כדי ללמדנו **את בעלותם ושייכותם של ישראל על ארץ כנען.**

רד"ק (יח) ויצוק שמן על ראשה - כדי להכירה בשובו דרך שם שיעשה שם מזבח ויקריב עליו, כי כתם השמן לא ימחה במי מטר, או היה יציקת השמן לעבודה כמו נסוך היין, וכן עשה בשובו במצבה אשר הקים אמר "ויסך עליה נסך ויצק עליה שמן". וכל זה היה לאות ולסימן שיירשו בניו את הארץ כמו שכתבנו באברהם ויצחק, כי שניהם עשו בארץ כרצונם, כי הנה יעקב לקח האבן ההיא ושם אותה מצבה, ואין מי שלקח אותה לצרכו, ולא אפי' בעל השדה, וכמו שהציבה כן מצאה. ובנה שם מזבח בשובו, כאדם הבונה בשלו ואין מוחה בעדו. וקרא למקום ההוא בית אל שהיה שמו לוז בראשונה, והסכימו אנשי המקום וזולתם על ידו. וכן לאברהם וליצחק, כמו שכתוב בחפירת הבארות ובבנות המזבחות, כי שם האל מוראם ואהבתם בלב אנשי הארץ, כמו שאמר, אל תגעו במשיחי ולנביאי אל תרעו (תהלים ק"ה):

⁹ מקום אחד בפירושו של הרד"ק לפרשת ויצא, מחייב התייחסות מיוחדת. הרד"ק לא מציין הדברים כמסר מפורש, אך נראה שיש כאן בכל זאת מסר חינוכי עקרוני וחיוני. כוונתנו היא לפירושו לביטוי 'והיה ה' לי לאלוקים' הכלול בנדרו של יעקב לאחר שהקיץ מחלמו. על פי הרד"ק יעקב מבטיח לה' שאם ינצל וישוב לארצו, יפרוש לחלוטין מעסקי העולם ומחיי אישות, ויתמסר רק לעבודת ה'. זהו פירוש נועז ועצמאי, שלא מצינו כמותו אצל פרשני תקופתו. וכך כותב הוא על הפסוק (פרק כ"ה), (כא) וְשָׁבְתִי בְשָׁלוֹם אֶל בֵּית אָבִי וְהָיָה ה' לִי לֵאלֹהִים. (כא) והיה ה' לי לאלהים - ר"ל שיהיה מתבודד לעבודת האלהים ולא יתעסק עוד בעסקי העולם כל ימיו. ובהתאם לגישתו זו, הוא חוזר ומראה שיעקב אכן ממש את נדרו. וכך הוא מוסיף על הפסוק (פרק לה), (כב) וַיְהִי בְשָׁכְנִי יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הַהוּא וַיֵּלֶךְ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת בְּלֵהָה פִּלְגֶשֶׁת אֲבִיו וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל פִּי וַיְהִי בְנֵי יַעֲקֹב שְׁנַיִם עָשָׂר: (כב) וישמע ישראל - ופירש מן האשה, זהו שאמר "ויהיו בני יעקב שנים עשר", כי לא היה לו עוד בן, והיה פורש כל ימיו מאשה ומדרכי העולם, והתעסק בעבודת האל, זהו שאמר והיה ה' לי לאלהים: כאמור, לא מצינו אצל פרשני תקופתו שקיים אידיאל לקיים עבודת ה' המוחלטת, מתוך פרישה מחיי העולם, התבודדות, ופרישה מהאשה.

דוגמא נוספת ללקח חינוכי מצוי בפירושו לתאור הדורון ששולח יעקב לאחיו עשו לקראת פגישתם. הרד"ק לומד מכאן שאין לאדם לסמוך על הנס, ואפילו לא על הבטחת ה' לישועה. האדם חייב לשמור על עצמו בכל דרך מציאותית ואפשרית. (פרק לב),
(יד) וַיֵּלֶן שָׁם בְּלִילָה הַהוּא וַיִּקַּח מִן הַבָּא בְּיָדוֹ מִנְחָה לְעֵשׂוֹ אָחִיו:
הרד"ק מציין שהמלאך התגלה ליעקב שוב רק כאשר נאבק עמו, ורק לאחר שסיים את כל ההכנות המעשיות לקראת פגישתו עם עשו. וכך הוא כותב,

ולא בא לו המלאך שהיה תשובת תפלתו עד שהכין המנחה ושלחה לפניו, וזה להודיע כי האדם שהוא בעת צרה אפילו יהיה צדיק לא יסמוך על הנס, אלא ישמור עצמו בכל אשר יכול ויכין עצמו לשלשה דברים, לתפלה, לתת ממון, ולמלחמה, ועל הכל ישים לבו לאל ויבטח בו והוא יעשה.

לעתים מזכיר הרד"ק מסר הנובע מ'דרך המוסר'. כך למד הוא מדרכה של לאה ביציאתה לקראת יעקב (פרק ל),

(טז) וַיְבִיא יַעֲקֹב מִן הַשָּׂדֶה בְּעָרֵב וַתֵּצֵא לָאָה לְקָרְאֲתוֹ וַתֹּאמֶר אֵלַי תָּבוֹא כִּי שָׂכַר שְׂכָרְתִּיךָ בְּדוּדָאֵי בְּנֵי וַיִּשְׁכַּב עִמָּה בְּלִילָה הַזֹּאת,

לכאורה יש בהתנהגותה צורה לא מעודנת של קריאה לבעלה. אך הרד"ק מסביר זאת כך:
(טז) ומה שיצאה לאה לקראתו **מדרך המוסר** עשתה זה, לפי שיעקב לא ידע בדבר והיה הולך כדרכו לבית רחל, **ולא היה מדרך המוסר שתוציאנו לאה מבית אחותה אחר שנכנס שם.**

5. הבאת המדרש

כפי שראינו לעיל בקטע מהקדמתו לספר יהושע, מביא הרד"ק דברי מדרש עבור 'אוהבי הדרש'. נראה שהרד"ק כלל עצמו עם אוהבי הדרש. שלא כרש"י המביא לעתים את הדרש כפירוש הרצוי והעדיף, מביא הרד"ק את הדרש **תמיד** כתוספת לפירושו הפשטני. בהביאו את הדרש, רצה הרד"ק להביא מסר חינוכי, או לעתים להביא דברי מתיקות נעימים, אף שאין בהם מסר חינוכי ברור.

נדגים הדברים על פי מספר מפירושויו.

על הרחבת הביטוי בפרק לב

(יג) וְאַתָּה אֲמַרְתָּ הַיֵּטֵב אֵיטִיב עִמָּךְ וְשִׁמְתִי אֶת זַרְעֲךָ כְּחֹל הַיָּם אֲשֶׁר לֹא יִסָּפֵר מֵרֹב.

מביא הרד"ק את הפירוש הפשטני, 'כן דרך המקרא לכתוב', אך הוא מוסיף את דברי המדרש, כדי ללמדנו מהמדרש שבזכותם של אבות מטיב הקב"ה לבנים. וכך הוא כותב, (יג) היטב איטיב - כן דרך המקרא לכתוב המקור עם הפועל לחזק הפעולה. **ובב"ר (ע"ה) היטב בזכותך ואיטיב בזכות אבותיך:**

ועוד בפרק זה בהתייחסו לפסוק כ"ג, מתייחס הרד"ק למשמעות מספר ילדיו הנזכרים כאן. (כג) וַיִּקֶם בְּלִילָהּ הוּא וַיִּקַּח אֶת שְׁתֵּי נָשָׁיו וְאֶת שְׁתֵּי שְׂפָחֹתָיו וְאֶת אֶחָד עֶשֶׂר יְלָדָיו וַיַּעֲבֹר אֶת מַעְבַּר יַבֹּק:

הוא פותח בפירוש פשטני, דינה אינה מוזכרת בין ילדיו, כי כלולה היא במנין הנשים. אך לאחר הבאת הפירוש הוא מצטט את דברי המדרש, הקוראים לאדם לעשות חסד עם זולתו. וכך כותב הוא,

(כג) ואת אחד עשר ילדיו - ודינה בכלל נשיו, כי עם לאה היתה, כי הבת לא תפרד מן האם.

ובב"ר (ע"ו) ואת אחד עשר ילדיו, ודינה היכן היתה? בתיבה היתה נתונה ונעל בפניה. אמר, הרשע הזה עינו רמה, אם יראה אותה יקח אותה ממני. ר' הונא בשם ר' אבא כהן, עד דלא א"ל הקדוש ברוך הוא, למס מרעהו חסד (איוב ו'), מנעת חסד מן אחיך, אי נסבת לא גרת, ופירש אי נשאה לא זנתה. לא בקשת שתנשא למהול, הרי היא נשאת לערל, לא בקשת שתנשאה בהתר, הרי היא נשאת באיסור, הדא היא, ותצא דינה וגו'.

ודוגמא נוספת

כשבאו אחי יוסף לביתו ביחד עם בנימין, הושיבם לפניו על פי סדר לידתם, והיה הדבר תמוה בעיניהם. (פרק מג),

(לג) וַיֵּשְׁבוּ לִפְנֵי הַבָּכֹר כְּבָכֹרָתוֹ וְהַצְעִיר כְּצַעֲרָתוֹ וַיִּתְמְהוּ הָאֲנָשִׁים אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ:

הרד"ק מביא תחילה את פירושו הפשטני, האחים נולדו כולם בטווח שנים קצר, ולא היה ניתן להבחין בגילו הפרטי של כל אחד, ולסדרם על פי גילם. אך כדי לשובב את הנפש, ולתת לסיפור מופע יותר דרמטי, מביא הוא גם את המדרש הידוע והאהוב.

(לג) ויתמהו - כי איך היה מכיר אנשים שנולדו כולם כשבע שנים מי גדול מחברו, וזה היה תמוה בעיניהם.

ובב"ר (צ"ב) נטל הגביע ועשה עצמו כמריח, ואמר יהודה שהוא מלך ישב בראש, ראובן שהוא בכור שני לו וכן כולם, ואמר בנימין לית ליה אמא ואנא לית לי אמא לישב גבאי, לפיכך ויתמהו האנשים:

ודוגמא נוספת ממנה נראה שלעתים מצטט הרד"ק את המדרש במעין שובבות או אולי בקריצה של הומור. החיבוק והנשיקה של יעקב ועשו בפגישתם (פרק לג), אינם מחייבים כל פירוש. אך נראה שהרד"ק טורח לצטט את דברי המדרש, בגלל הציריות שבתאור,

(ד) וַיִּרְץ עֵשָׂו לִקְרָאתוֹ וַיַּחְבְּקֵהוּ וַיִּפֹּל עַל צַוְאָרוֹ וַיִּשָּׁקֵהוּ וַיִּבְכוּ:

על הנשיקות ועל הבכי שבפסוק מביא הרד"ק את המדרש הסובר שעשו בקש לנשוק את יעקב, ונעשה צוארו קשה כשיש. והרד"ק טורח להביא את המשפט האחרון במדרש, המציג בהומור רב את בכים של יעקב ועשו, וכך הוא כותב,

וישקהו - נקוד עליו,.....כאן לא הכתב רבה ולא הנקודה רבה, מלמד שנשקו בכל לבו. א"ר ינאי א"כ למה נקד עליו, אלא מלמד שלא בקש לנשקו אלא לנשכו, ונעשה צוארו של יעקב של שיש ושניו של עשו של שעוה, זה בכה על צוארו וזה בכה על שניו:

ה. סיכום

בחינת התייחסותו של הרד"ק לפרשנותו על פי האמור בהקדמותיו, מראה שהוא התייחס לפרשנותו כשליחות. זו שליחות המחייבת את החכמים להעלות דבריהם על הכתב, למען יעמדו לדורות. בחינת המאפיינים של פירושו, מראים את החדשנות שבפירושו, ואת הקווים המבדלים בין פירושו לפירושי קודמיו. אלה הביאוהו כנראה לכתוב את פירושו, על פני הפירושים שמצא לפניו. ונסכם הדברים ביתר פירוט,

הרד"ק יותר פשטן מרש"י ולא מוכן להשתמש בדרש כפירוש עיקרי.

הרד"ק ברור יותר בלשונו מהא"ע, ואינו מפרש על דרך הסוד כפי שרומז הא"ע לעתים.

הרד"ק מביא בפירושו ראייה יותר כוללת מהרשב"ם וחבריו הפשטנים.

הרד"ק חותר להביא לתלמידיו באמצעות פירושו, לקחים ומסרים חינוכיים.

בגלל כל אלה עמל הרד"ק וכתב את פירושו הבהיר, המחנך והמרווה את השכל ואת הרגש.

ונהגו לומדיו לקרא עליו בפרפרזה את דברי המשנה בפרקי אבות,

אם אין קמחי אין תורה.

ו. שתי הערות משלימות

כשנכתב מאמר זה, משכו את עיננו מספר נושאים פרטניים הראויים לציון. נראה שיקשה ללמוד מהם מאפיינים כלליים לפירושו של הרד"ק, מאחר ומופיעים הם רק פעם אחת. אך למרות זאת יש בהם ענין רב לענות בו.

1. קבלת מצוות על ידי האבות

בפירושו למצוות גיד הנשה בפרק לג, מסביר הרד"ק שבני יעקב קבלו על עצמם האיסור לאכול את גיד הנשה לכבוד אביהם, כפי שבני יהונדב קבלו עליהם שלא לשתות יין לכבוד אביהם. **וקבלה זו אוסרת עלינו לאכול את גיד הנשה עד עולם.** ומשכך קבלו בני ישראל עליהם, כלל הקב"ה מצווה זו בתרי"ג מצוותיו הכתובים בתורה. בגישתו זו הוא חולק הרד"ק על גישת חז"ל, המצוטטת על ידו בפירושו. על פי חז"ל, אין מקורה של המצווה בקבלה שקבלו עליהם בני", אלא היא אחת מתרי"ג המצוות הכלליות. ונכתבה המצווה בפרשת ויצא, כדי להשמיע את טעם האיסור.

וכך כותב הוא על מצוות גיד הנשה (פרק לב),

(לג) על כן לא יאכלו בני ישראל - בני יעקב **אסרוהו על עצמן לכבוד אביהם** שלקה בו, והם צוו לבניהם (כמצות יהונדב בן רכב לבניו שלא ישתו יין), **ונאסר להם ולבניהם ולבני בניהם עד עולם.** וכתבו משה רבינו בתורה על פי ה'. אבל לפי רז"ל, בסיני נצטוו וכתבה במקומו להודיע הטעם שנאסר בעבורו.

2. ואיני מוצא טעם למה נכתב¹⁰

כמדומה שרש"י היה הראשון שציין בפירושו שאינו יודע כוונת הדברים. בפירושו לספר בראשית נוקט גם הרד"ק פעם אחת בגישה זו, בהתייחסו למפגש שבין יעקב לפרעה. על הפסוק (פרק מז),

(ז) וַיֵּבֵא יוֹסֵף אֶת יַעֲקֹב אֶבְיֹוֹ וַיַּעֲמְדֵהוּ לִפְנֵי פְרַעֲהוּ וַיְבָרֶךְ יַעֲקֹב אֶת פְּרַעֲהוּ:

כותב הרד"ק

(ז) ויברך יעקב את פרעה - נתן לו שלום כדרך הנכנסים לפני המלך, וכן כי תמצא יש לא תברכנו (מלכים ב' ד'), **ואיני מוצא טעם לספור הזה למה נכתב:**

בע"ה תשרי תשע"ב

¹⁰ רש"י נהג כך בכמה מקומות. מהן מקומות בהם כמו הרד"ק לא עמד על סיבת הכתיבה, (לדוגמא בראשית כח 11 ד"ה אם יעקב ועשו, בראשית לה 13 ד"ה במקום אשר דבר אתו), ומהן מקומות בהן לא ידע פירוש המילות. (ויקרא יג 4 ד"ה ועמוק אין מראה, ויקרא כז 3 ד"ה ערכך).